כתובות ושברי חרס הנושאים סימנים חרותים מחפירות רחבת הכותל המערבי, ירושלים

דניאל ויינשטוב

בחפירות שנערכו בשנים 2005—2009 על המורדות הצפוניים־המזרחיים של הגבעה המערבית של ירושלים המקראית, כ־100 מ׳ מערבית לקיר החומה המערבי של הר הבית (״הכותל המערבי״),[1] נתגלה מבנה מרשים, שהוקם בשלהי ימי הבית הראשון (המאה הז׳ לפסה״נ) ונהרס ברבע הראשון של המאה הו׳ לפסה״נ, ככל הנראה בעת חורבן העיר בשנת 586 לפסה״נ (וקסלר־בדולח ואחרים תשס״ט; וקסלר־בדולח ואחרים 2009; וקסלר־בדולח ואון תשע״א). המבנה, שנחשף רק בחלקו, נבנה ככל הנראה לפי תכנית טיפוסית של ׳בית ארבעה מרחבים׳, והושתת על קרקעית מחצבה שקדמה לו (תכנית 1). רצפות המבנה הונחו על מילוי עפר (כ־2.5 מ׳ עובי), שהוערם במכוון בתוך המחצבה לאחר שנבנו בה הקירות. בתוך המילוי נתגלו שברי כלים, שהמאוחרים בהם תוארכו למאה הז׳ לפסה״נ (וקסלר־בדולח ואחרים תשס״ט). המבנה חרב באירוע אלים מאוד וקצר, שגרם להתמוטטות קירות הקומה העליונה אל תוך חלל המבנה. לאחר שחרב, התמלא המבנה בסחף רב שגלש ממדרון הגבעה המערבית והצטבר על מפולות החורבן ועל רצפות המבנה (בחדרים שלא נתגלו בהם מפולות). בתוך הסחף נתגלה ממצא נקי מחלקה המאוחר של תקופת הברזל (המאות הח׳—הו׳ לפסה״נ). בתוך

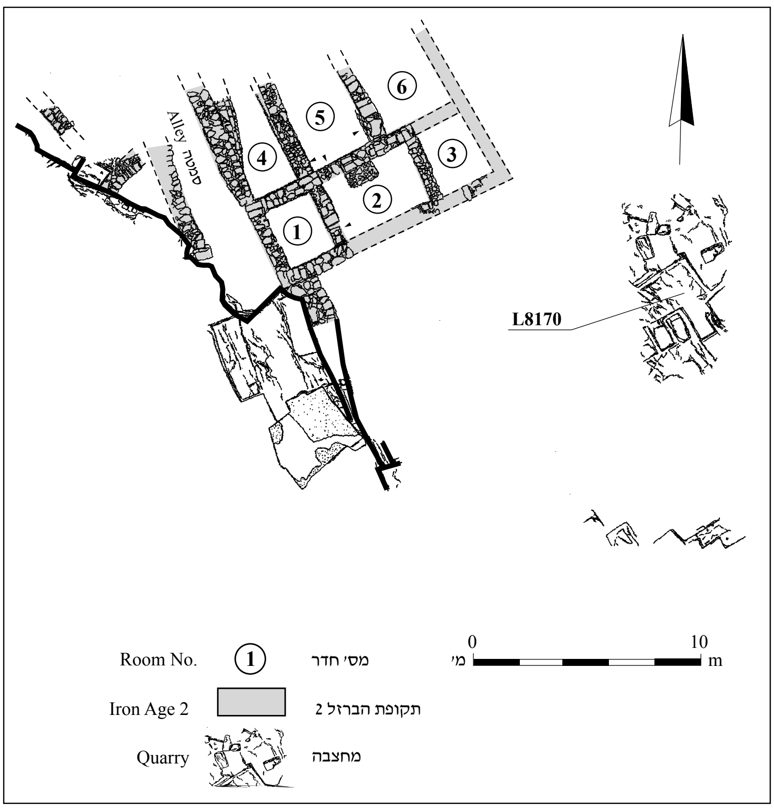

תכנית 1. תכנית המבנה.

המבנה וסמוך לו נתגלו, בין היתר, שישה חותמות הנושאים את שמות בעליהם, חותם־קמע ללא כתובת, חרפושית, בולה וחותם טין (Ornan et al. 2008; Keel, this volume; Ornan, this volume; Ornan et al., this volume; Brandl, forthcoming). כן נתגלו טביעות "למלך" וטביעות קונצנטריות על ידיות קנקנים (וקסלר־בדולח ואחרים תשס"ט; וקסלר־בדולח ואחרים 2009; וקסלר־בדולח ואון תשע"א; Ornan et al. 2008).

במאמר זה יוצגו שלושה קטעי כתובות שנמצאו על שברי כלי חרס (פריטים 1–3; איורים 1–3) וסימנים חרותים שנמצאו על 23 שברי כלי חרס נוספים (פריטים 4–26; איורים 4–8) — ידיות ושברי גוף — שנתגלו באתר (טבלה 1);[2] הכתובות והסימנים נחרתו באמצעות חרט. רוב שברי כלי החרס שנשאו את הכתובות והסימנים נתגלו בתוך הסחף שכיסה את המבנה ואת סביבתו, כולל הסמטה שלצדו, ושמקורו ככל הנראה בבתים החרבים שבמעלה הגבעה המערבית. מקצתם — ובהם שלוש הכתובות — נתגלו מתחת לרצפת המבנה, ומקורם במילוי העפר המכוון שערמו בוני המבנה.

הכתובות

1. נקם • ד̇ [(איור 1; טבלה 1:1)
חריתה לאורכה של ידית כלי חרס; החריתה נעשתה לאחר צריפת הכלי.

פליאוגרפיה. צורת האותיות מתאימה בכללותה למקובל בכתב שנהג ביהודה במאה הז׳ לפסה"נ. החריתה נעשתה ביד אדם הרגיל בכתיבה רהוטה. תכונה זו ניכרת בהתעגלות המתונה של הקווים היורדים מטה בנו"ן ובמ"ם, ובעובי המשתנה של הקווים העולים והיורדים של ראש המ"ם ושל שני חצאי העיגולים המרכיבים את ראש הקו"ף. בקו היורד של הנו"ן לא הצליח החורת לבצע את ההתעגלות לקראת משיכת הקו כלפי מעלה, ועל כן נאלץ להשלים את זנב האות בהוספת קו אלכסוני. לאחר המילה "נקם" נחרת קו קצרצר המפריד בינה לבין המילה הבאה. כל קוויה של הדל"ת בראש המילה השנייה קיימים, אם כי קָצֶהָ השמאלי והקו העליון שלה נפגעו מעט כשנשברה הידית. מן הקצה הימני של גג הדל"ת נמשך קו קצר העולה באלכסון שמאלה; ככל הנראה אין הוא חלק מהאות. מן האות שלאחר הדל"ת שרד רק קצהו התחתון של קו היורד באלכסון ימינה; קו זה יכול להשתייך לגימ"ל, לדל"ת או לת"ו.

איור 1. כתובת על ידית כלי חרס.

דיון. ככתובות אחרות שנחרתו על כלי חרס, חלקן על ידיות, דומה כי כתובת זו ציינה את שמו של בעל הכלי. אף שמַתכונתן הרגילה של כתובות המציינות בעלות כוללת את למ"ד השייכות ("ל[שם פרטי]"; Kautzsch 1910: §129; Joüon and Muraoka 2006:458, §d), נמצאו גם כתובות שצוין בהן רק שמו של בעל הכלי ללא למ"ד לפניו, דוגמת "צפן" על כלי חרס מירושלים (ויינשטוב תש"ס:285). יש שנחרתו על כלי חרס מאותה תקופה גם כתובות המציינות את תכולת הכלי או את מידתו, ללא ציון שם הבעלים, דוגמת "בת" (Dobbs-Allsopp et al. 2005:133–134), "חצי למלך" (Dobbs-Allsopp et al. 2005:122–123), "בת למלך" (Dobbs-Allsopp et al. 2005:346–347). במקרים אחרים צוין סוג התכולה לצד שמו של בעל הכלי, דוגמת "ליחזיהו יין כחל" (Dobbs-Allsopp et al. 2005:417–419). אולם, אפשרויות אלה אינן סבירות כאן, שכן אין כל תכולה אפשרית או מידת נפח מוכרת הכוללות את האותיות "נקמ".

לפיכך, "נקם" הוא ככל הנראה קיצור היפוקוריסטי של שם פרטי שהושמט בו המרכיב התאופורי. אמנם, באוצר השמות הפרטיים המקראי לא נמצא שימוש בשורש נק"מ, אך שורש זה יפה לו להיכלל בשם פרטי, שכן הנקמה היא פעולה הקשורה לרוב באל. שימוש דומה בשורש רי"ב מוכר בשמות דוגמת יהויריב, הבא להכריז או להודות על מעורבותו רבת העוצמה של האל לטובת נושא השם. להבדיל מגאולת הדם, המוטלת על האדם, נקמת הדם שמורה במקרא לאלוהים או לבני אדם הפועלים מתוקף חוקיו או הוראותיו (ר׳ למשל, דברים לב:43; מלכים ב ט:7; תהלים עט:10). במקרים רבים, כמו למשל בדברים לב:43 ובירמיהו טו:15, האל עצמו הוא הנוקם, "משיב

טבלה 1. פירוט הממצאים
Table 1. Table of Finds

מס׳ קטלוג Catalogue No.	איור Fig.	תיאור Description	הכלי Vessel	תאריך חפירה Excavation Date	מוצא Location	מפלס הרצפה Floor Level	לוקוס Locus	סל Basket	סל (סינון רטוב) Basket (wet-sieving)	גובה הסל Basket Level: עליון Upper	גובה הסל Basket Level: תחתון Lower
1	1	כתובת על ידית Inscription on handle	קנקן Jar	20.08.08	חדר 5, מתחת לרצפה Room 5, beneath floor	724.70	6186	61612		723.41	723.29
2	2	כתובת על דופן כלי Inscription on vessel wall	קנקן Jar	18.08.08	חדר 2, מתחת לרצפה Room 2, beneath floor	724.89	6174	61379	71542	723.87	723.73
3	3	כתובת על ידית Inscription on handle	פך Jug	15.09.08	חדר 5, מתחת לרצפה Room 5, beneath floor	724.70	6219	61583	71318	722.15	721.95
4	4	חרותת דמוית טי״ת Incised mark resembling a *ṭet*	קערה Bowl	17.01.08	חדר 5, מתחת לרצפה Room 5, beneath floor	724.70	6048	60428	70679	725.29	725.09
5			קערה Bowl	18.12.08	מילוי במחצבה, מדרום למבנה Quarry fill, south of building	-	5298	60677		-	-
6			קנקן Jar	30.06.08	סמטה, מילוי Alley, fill	-	6133	60938	71627	725.15	725.12
7			קנקן Jar	12.08.08	חדר 1, ניקוי קיר Room 1, wall cleaning	724.84	W604	60315		723.70	723.58
8	5	חרותת דמוית כ״ף ארכאית Incised mark resembling an archaic *kaph*	קערה Bowl	14.07.08	חדר 1, פתח Room 1, entrance	724.84	6142	61136		725.70	724.76
9			קערה Bowl	30.06.08	חדר 6, מפולת על הרצפה Room 6, collapse on the floor	724.78	6132	60934	71480	725.52	725.09
10			קדרה Krater	18.08.08	סמטה, מילוי Alley, fill	-	6182	61608		724.78	724.17
11	6	חרותת דמוית סמ״ך ארכאית Incised mark resembling an archaic *samekh*	סיר בישול Cooking pot	21.05.08	חדר 4, מעל לרצפה Room 4, above floor	724.91	6106	60893		725.51	725.12
12			קדרה Krater	15.09.08	חדר 5, מתחת לרצפה Room 5, beneath floor	724.70	6219	61653		722.15	721.95

טבלה 1. (המשך)
Table 1. (cont.)

גובה הסל Basket Level: תחתון Lower	גובה הסל Basket Level: עליון Upper	סל (סינון רטוב) Basket (wet-sieving)	סל Basket	לוקוס Locus	מפלס הרצפה Floor Level	מוצא Location	תאריך חפירה Excavation Date	הכלי Vessel	תיאור Description	איור Fig.	מס׳ קטלוג Catalogue No.
725.92	726.10		61671	6197	-	סמטה, מילוי Alley, fill	24.08.08	קנקן Jar	חרותת דמוית ת״ו Incised mark resembling a *tav*	7	13
722.71	722.86		61499	6189	724.84	חדר 1, מתחת לרצפה Room 1, beneath floor	13.08.08	?			14
-	-	71285	?	6214	-	חדר 8, מילוי Room 8, fill		קנקן Jar			15
722.30	722.38	71498	61570	6186	724.7	חדר 5, מתחת לרצפה Room 5, beneath floor	11.09.08	קערה Bowl			16
725.91	726.15		61208	8111	-	תעלה מן התקופה האסלאמית, החותכת מילוי קדום Islamic-period channel that cuts through an early fill	17.07.08	פך Jug	חרותת Incised mark	8	17
725.68	726.01		61100	6119	-	סמטה, מילוי Alley, fill	11.06.08	פך Jug			18
723.58	723.83		61636	6186	724.70	חדר 5, מתחת לרצפה Room 5, beneath floor	14.08.08	?			19
725.26	725.40	70678	60299	6048	724.70	חדר 5, מתחת לרצפה Room 5, beneath floor	27.12.07	קערה Bowl			20
722.15	722.32	71501	61574	6186	724.70	חדר 5, מתחת לרצפה Room 5, beneath floor	14.09.08	קנקן Jar			21
			60538	6048	724.70	חדר 5, מתחת לרצפה Room 5, beneath floor	04.02.08	קערה Bowl			22
724.09	724.3	71625	61571	6216	724.00	חדר 6, מילוי בתוך תעלת ניקוז Room 6, fill in drainage channel	11.09.08	?			23
724.06	724.26	71070	61008	6134	-	סמטה, מילוי Alley, fill	14.07.08	פך Jug			24
-	-	71541	?	?	-	התגלה בסינון רטוב Found during wet-seiving		קנקן Jar			25
724.23	724.27		61601	6182	-	סמטה, מילוי Alley, fill	19.08.08	קנקן Jar			26

נקם" (דברים לב:41, 43) או "נותן נקם" (שמואל ב כב:48) במישרין. הנקמה בין בני ישראל נאסרה (ויקרא יט:18), אך הנקמה באויבים נחשבה למצווה (במדבר לא). בשל כך הפכה הנקמה לאחד ממאפייניו של האל: "אֵל קַנּוֹא וְנֹקֵם ה׳ נֹקֵם ה׳ וּבַעַל חֵמָה נֹקֵם ה׳ לְצָרָיו וְנוֹטֵר הוּא לְאֹיְבָיו" (נחום א:2); "אֵל־נְקָמוֹת ה׳ אֵל נְקָמוֹת הוֹפִיעַ" (תהלים צד:1; ר׳ גם תהלים צט:8). עם זאת, נקמת ה׳ נקשרת גם במפורש למאבקים בין־אישיים ולאו דווקא למאבקים לאומיים, דוגמת המאבק בין שאול לדוד (שמואל א כד:13)[3], או בין ירמיהו למתנגדיו (ירמיהו יא:20; כ:12).

תפוצתו של השורש נק"מ בעברית ובשפות שמיות אחרות רחבה, הן בתחום הפועל הן בתחום השם, ומשמעותו הברורה לא השתנתה עד ימינו אנו. על פי תפוצה זו, נראה כי נק"מ הוא יסוד שמי־מערבי בעיקרו. לצד נוכחותו הנרחבת במקרא, שורש זה מוכר בארמית, באכדית של אל־עמארנה, וכן באוגריתית ובפיניקית, שבהן הוא מופיע רק בשמות פרטיים. כמו כן, מוכר שורש זה בלשונות דרום־שמיות, כערבית ודרום־ערבית (לסקירה, ר׳ Sauer 1997; לסקירה ולהפניה לספרות נרחבת, ר׳ Lipiński 1998).

היסוד נק"ם מוכר היטב בשמות פרטיים אמוריים ממארי (לסקירה ולרשימת ספרות מרחיבה, ר׳ Huffmon 1965:241–242). עם שמות אלה נמנים *Nāqimu*(*m*) ("נוקם"; Bauer 1926:36), אשר לדעת ליפינסקי הוענק לתינוק שאמור היה לנקום בעתיד את דם אביו או סבו (Lipiński 1998:3), וכן *Niqmâ-El* ("נְקָם אל"; Jean 1950:168–171, Text 95:5) ו־*Niqmānu*(*m*) ("נקמני" או "נוקם"). בדוגמות אלו השימוש בשורש הוא על דרך האיווי, בהבעת תקווה שהאל יִקּוֹם או יהפוך לנוקם עבור נושא השם: *Yaqqim-'ēl* "יקוֹם־אל". שם אחר, *Niqmīya-Haddu*, מבטא הצהרה כי "(האל) הדד הוא הנוקם שלי". גם באוגריתית, בארמית ובפיניקית מוכרים שמות פרטיים אחדים הכוללים את היסוד נק"מ. שניים ממלכי העיר אוגרית נשאו שמות שבהם מרכיב זה: נִקְמַדְּ ("[האל] אדד נקם") ונִקְמֶפַּע ("הנוקם יופיע"; Dossin 1939; Gröndahl 1967:168; Lipiński 1998:8–9). גם בשם האדומי קוסינקם, המתועד באחד מחרסי ערד הארמיים מן התקופה הפרסית, מלווה השם קוס — האלוהות הלאומית של האדומים — בפועל משורש נק"מ על דרך האיווי (נוה תשמ"ו:190). השורש קיים גם בשם הפיניקי נקמאל, המוכר מכתובת שנתגלתה במצרים (Lidzbarski 1909–1915:126).

השם "נקם" מופיע בכתובת נוספת מירושלים, שמאפייניה דומים מאוד לכתובת הנדונה כאן. הכתובת, שנתגלתה בחפירות שערכה ק׳ קניון בעופל, חרותה אף היא על ידית, אך החריתה נעשתה לפני צריפת הכלי. הידית תוארכה סטרטיגרפית לסוף המאה הז׳ לפסה"נ (Prignaud 1970:51), ונראה שהכתובת נחרתה במהלך מאה זו (ויינשטוב תש"ס:284). אולם, לדעת פריניו (Prignaud 1970:54), כתב זה יכול היה להיחרת גם במאה הח׳ לפסה"נ. באופן מקרי, כמו בכתובת הנדונה כאן, רק תחילת הכתובת השתמרה בשלמותה, והיא נשברה בין אותיות המילה השנייה. היא פותחת במילה "נקם"; לאחריה מופיעה נקודת הפרדה, ולאחר הנקודה שרדו האותיות "גדל[". נראה כי יש להשלימה "נקם (בן) גדל[יהו]" (Prignaud 1970:50–59; ויינשטוב תש"ס:284).[4]

על כתובת דומה, החרותה על ידית מתל א־נצבה, המתוארכת למאה הח׳ לפסה"נ, נכתב "נקמא̊[", ונראה שזוהי תחילתו של השם נקמאל (Prignaud 1970:56; ויינשטוב תש"ס:284).[5] לא מן הנמנע שדוגמה נוספת לשם המורכב מהיסוד נק"מ מסתתרת בכתובת מקוטעת מקוטעת מאוד מרמת רחל — "נקן[" (Aharoni 1964:35, Fig. 37:4, Pl. 40:8). בשבעה חותמות וטביעות חותם עבריים ממקור לא ידוע, שאמינותם אינה בטוחה, מופיע השם "יקמיה/ו", אך אין אפשרות להכריע אם היסוד הפעלי בשם זה הוא קו"מ או נק"מ (*WSS*: Nos. 197–200, 526–528, ור׳ שם ספרות קודמת).

2.]יהו [(איור 2; טבלה 1:2)

חריתה על דופן של כלי חרס; החריתה נעשתה לאחר צריפת הכלי.

פליאוגרפיה. צורת האותיות מתאימה בכללותה למקובל בכתב שנהג ביהודה במאה הח׳ לפסה"נ,

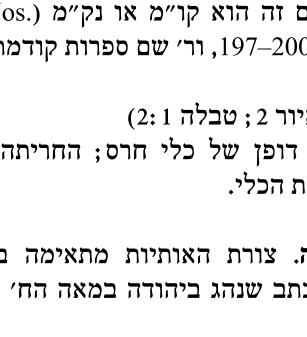

איור 2. כתובת על שבר כלי חרס.

אף שקשה לקבוע זאת בוודאות בשל מספרן המועט של האותיות ששרדו; אותיות דוגמת אלו יכלו להיכתב גם במחצית הראשונה של המאה הז׳ לפסה״נ. דוגמות של האות ה״א שבהן קו עליון המסתיים במפגש עם הציר היורד מבלי לבלוט לימינו מוכרות בעיקר מן המאה הח׳ לפסה״נ, למשל בחרסי שומרון ובכתובת השילוח. עיצוב זה של האות ה״א מוכר במאה הז׳ לפסה״נ — למשל בחרס מס׳ 1 מלכיש — אך הוא הלך ונעשה נדיר החל ממאה זו; במקומו, הה״א בעלת הגג הרחב והבולט מימין הפכה לצורה הבלעדית כמעט. עם זאת, ייתכן שצורת הה״א בחרס זה היא תוצאה של כתיבה של אדם הרגיל בכתיבה בדיו, אך פחות מיומן בכתיבה בחרט על כלי חרס לאחר הצריפה. רמז לכך נמצא בחוסר הפרופורציה בין קווי היו״ד, שהציר האנכי בה בולט מעל הקו האופקי העליון בניגוד למקובל באות זו. באופן דומה, הדוגמה הקרובה ביותר לקו העליון הבולט שמאלה בראש הו״ו היא בכתובת מתל שבע (Aharoni 1973:73–74, Pl. 32:3–4) מן המאה הח׳ לפסה״נ; אך אפשר גם שקו זה אינו אלא תוצאה של ניסיון לא מוצלח לכתוב ראש ו״ו סטנדרטי יותר.

דיון. זהו המרכיב התאופורי היהודאי הטיפוסי ״יהו״, הבא כאן כסיומת של שם פרטי.

3.]רׄי (איור 3; טבלה 1: 3)

חריתה על ידית של כלי חרס; החריתה נעשתה לאחר צריפת הכלי.

פליאוגרפיה. האות המקוטעת היא ככל הנראה רי״ש, כפי שמעידה הזווית בראשה — חלקה היחיד ששרד.

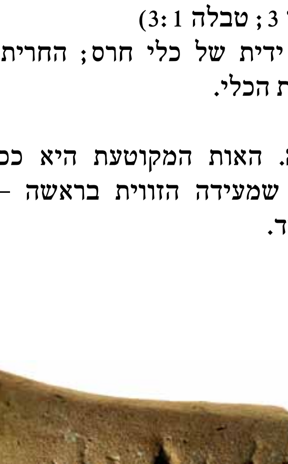

איור 3. כתובת על ידית כלי חרס.

דיון. ייתכן שזוהי הסיומת של שם בעל הכלי, בדומה לשמות כמו בארי, מררי, זמרי, אורי, עמרי ושמרי. כך פורשה כתובת זהה שנחרתה בכתב פיניקי על שבר של כלי חרס מתקופת הברזל 2 שנתגלה באשדוד (Dothan and Ben-Shlomo 2005:245–246).

הסימנים החרותים

סימנים אלה נחרתו על כלי חרס, על פי רוב לאחר צריפתם. בשל אופיין המקוטע של החריתות, לא ניתן לקבוע אם לצד הסימנים נכתבו גם אותיות. לחלק מסימנים אלה מקבילות בכלי חרס אחרים בני אותה תקופה שנתגלו בעיקר בירושלים. הסימנים מוינו על פי צורתם לארבע קבוצות של סימנים שדומים להם נתגלו גם באתרים אחרים, ולקבוצה חמישית שבה סימנים ייחודיים.

סימנים דמויי טי״ת (איור 4; טבלה 1: 4–7). ארבעת הסימנים בקבוצה זו מורכבים ככל הנראה משני קווים אלכסוניים מוצלבים הנתונים בתוך עיגול, בדומה לאות טי״ת בכתב העברי העתיק: ⊗. סימן זה שולב בכתובת מעיר דוד מן המאה הו׳ לפסה״נ — ״לבת יעמא ⊗״ (ויינשטוב תש״ס: 289)[6] — וכן נמצא על קנקן שנרכש באזור חברון (Lemaire 1976) ועל כלי חרס מתל בית מרסים (Albright 1932:88).

בפריט מס׳ 5 נותרו לצד שרידי הסימן דמוי האות טי״ת שרידיו של ציור הגדול בהרבה מהסימן. בציור שני עיגולים; הקטן שבהם מכסה חלק מן הגדול, ומיתרים דקים מחברים בין היקפיהם. שילוב זה מזכיר לבנה המכסה את השמש בראשיתו של ליקוי חמה, או שמא כובע מוגבה מעל ראשו של אדם.

סימנים דמויי כ״ף ארכאית (איור 5; טבלה 1: 8–10). הסימן דומה לכ״ף ארכאית (Ψ), והוא מופיע על שלושה שברי כלי חרס. הוא מוכר משלוש כתובות מהעופל, שעל אחת מהן נחרתה הכתובת ״ל[א]שא Ψ״ (ויינשטוב תש״ס: 285–286), וכן על ידיות כלי חרס מעיר דוד (Shoham 2000:131, Nos. 4, 5; 135, No. 3). הסימן נמצא גם בכתובת ״קΨ״, שנחרתה בצדה הפנימי של קערה קטנה שנתגלתה לרגלי מזבח הקורבנות במקדש שבמצודת ערד (אהרוני תשמ״ו: כתובת מס׳ 102)[7], ועל ידית של קנקן אגירה מחורבת ראש זית, שזמנו שלהי המאה הי׳ לפסה״נ (Gal and Alexandre 2000:133, Figs. III.120; III.122:29). ייתכן, אם כי האפשרות לכך

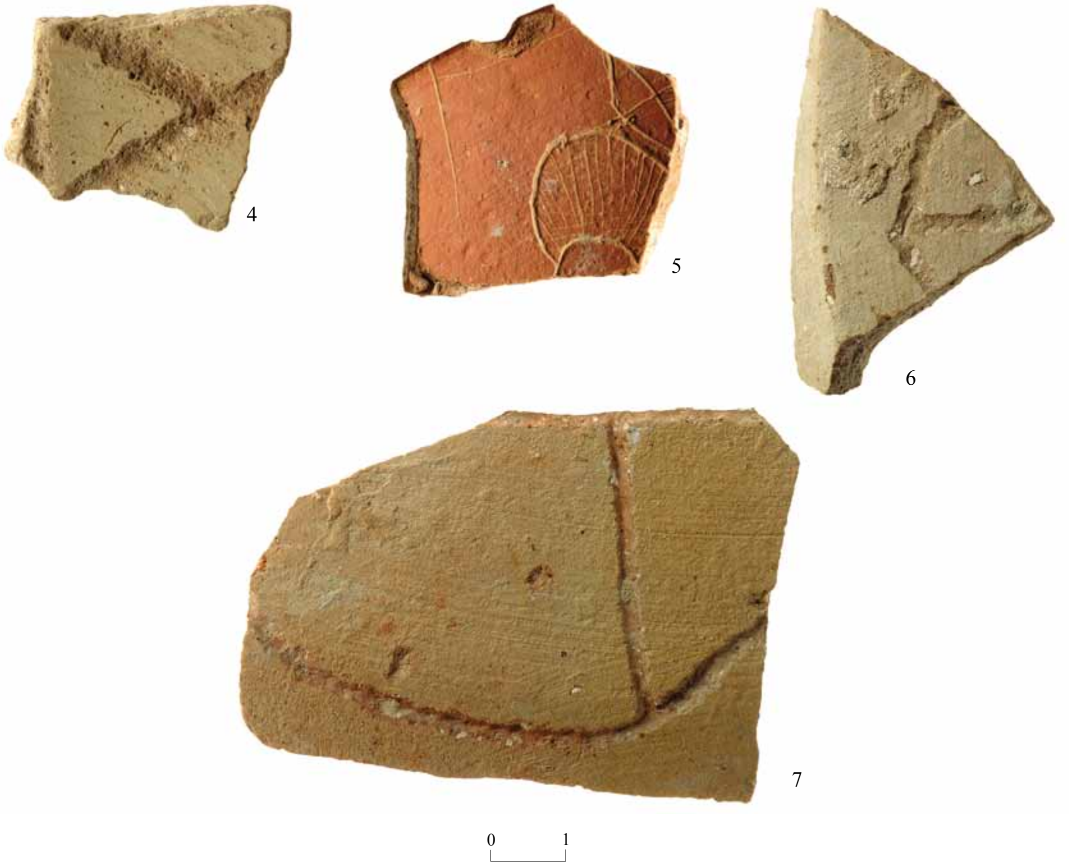

איור 4. סימנים חרותים דמויי טי״ת.

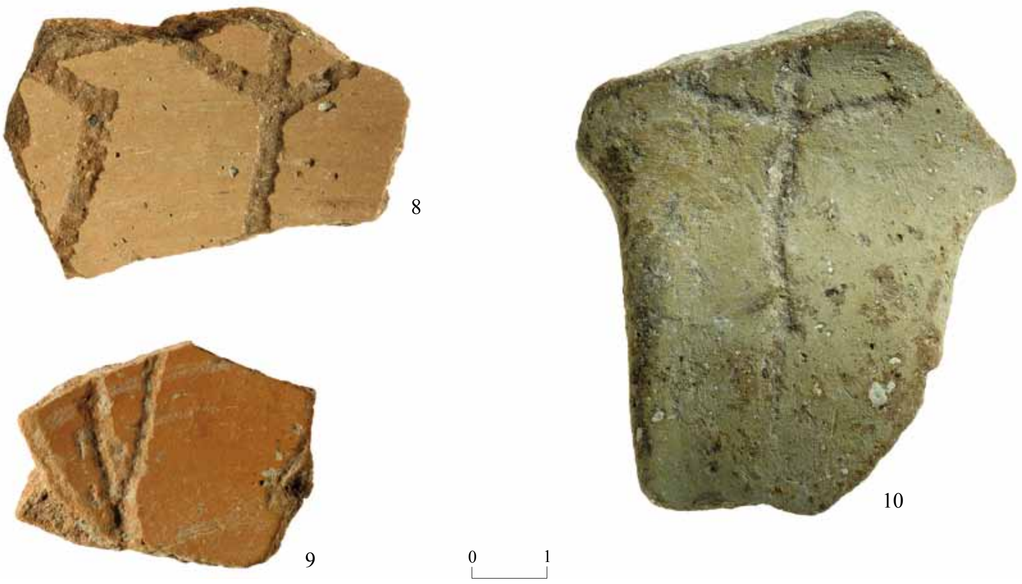

איור 5. סימנים חרותים דמויי כ״ף ארכאית.

אינה סבירה במיוחד, שפריט מס׳ 8 נושא שרידים של קו״ף בעלת מוט גבוה החוצה עיגול שלם, מן הטיפוס שהיה מקובל במאה הט׳ לפסה״נ ולא היה עוד בשימוש במאה הז׳ לפסה״נ. משמאל לסימן דמוי הכ״ף בפריט זה נראים שרידיו של סימן נוסף.

סימנים דמויי סמ״ך ארכאית (איור 6; טבלה 1:11, 12). על שני פריטים מופיע סימן הדומה בצורתו לאות סמ״ך כפי שהתקבלה מן הכתב הכנעני (𐤎). בצורתה הראשונית, עוצבה האות סמ״ך מציר אנכי ישר שנחצה בשלושה קווים ישרים, אופקיים ומקבילים. במרוצת הדורות שינתה הסמ״ך פניה בכתב העברי: הקצוות הימניים של הקווים האופקיים התעגלו כלפי מטה והציר האנכי התקצר, עד שקצהו העליון נגע בקו האופקי התחתון מבלי לחצות אותו. כזאת הייתה הצורה המקובלת של האות במאה הז׳ לפסה״נ, עת נעלמה כבר הצורה הראשונית מן הכתב ביהודה. לסימן יש מקבילות על שברי כלי חרס מעיר דוד (Shoham 2000:133, Nos. 19, 20).

סימנים דמויי ת״ו (איור 7; טבלה 1:13–16). בקבוצה זו למעלה מ־60 דוגמות, ובה רוב הסימנים החרותים שנתגלו באתר. סימון שני קווים מצטלבים על כלי חרס (×), בעיקר על ידיות, היה נפוץ מאוד בתקופת הברזל, ובכלל זה בירושלים, שנתגלו בה דוגמות רבות מאוד (Shoham 2000:110, 121–127). הסימן זהה לאות ת״ו בכתב העברי, אשר משמעות שמה היא ״סימן״ במובנה הפשוט ביותר של המילה. ייתכן שמשמעות הצורות הפעליות במקרא — ״וַיְתָו עַל־דַּלְתוֹת הַשַּׁעַר״ (שמואל א כא:14); ״וְהִתְוִיתָ תָּו עַל־מִצְחוֹת הָאֲנָשִׁים״ (יחזקאל ט:4) — היא רישום של סימן מעין זה. מתוך קבוצה זו מובאים כאן ארבעה סימנים חריגים:[8] הסימן בפריט מס׳ 13, שנחרת על ידית כלי לאחר צריפתו, מורכב מקו אופקי קצר ומקו אנכי ארוך; הסימן בפריט מס׳ 14, שנחרת לצד מקום החיבור של הידית לגוף קודם לצריפת הכלי; הסימן בפריט מס׳ 15, שנחרת על דופן הכלי לאחר הצריפה; ופריט מס׳ 16, הנושא שני סימנים דמויי ת״ו שנחרתו על גוף הכלי לאחר הצריפה.

סימנים שונים (איור 8; טבלה 1:17–26). סימנים דומים לזה שבפריט מס׳ 17 נתגלו על ידיות של כלים מעיר דוד (Shoham 2000:131, Nos. 3, 5) ועל ידית של סיר בישול ממערת קבורה בירושלים (Eshel 1995:126–127, No. 11, Pl. 13:6); סימן דומה נתגלה על גוף כלי מתל שבע (Aharoni 1973: Pl. 55:19). הסימן שבפריט מס׳ 24 נחרת גם על ידיות כלי חרס מעיר דוד (Shoham 2000:129, Nos. 3–11). לשאר הסימנים בקבוצה זו לא נמצאו מקבילות.

11

0 1

12

איור 6. סימנים חרותים דמויי סמ״ך ארכאית.

איור 7. סימנים חרותים דמויי ת״ו.

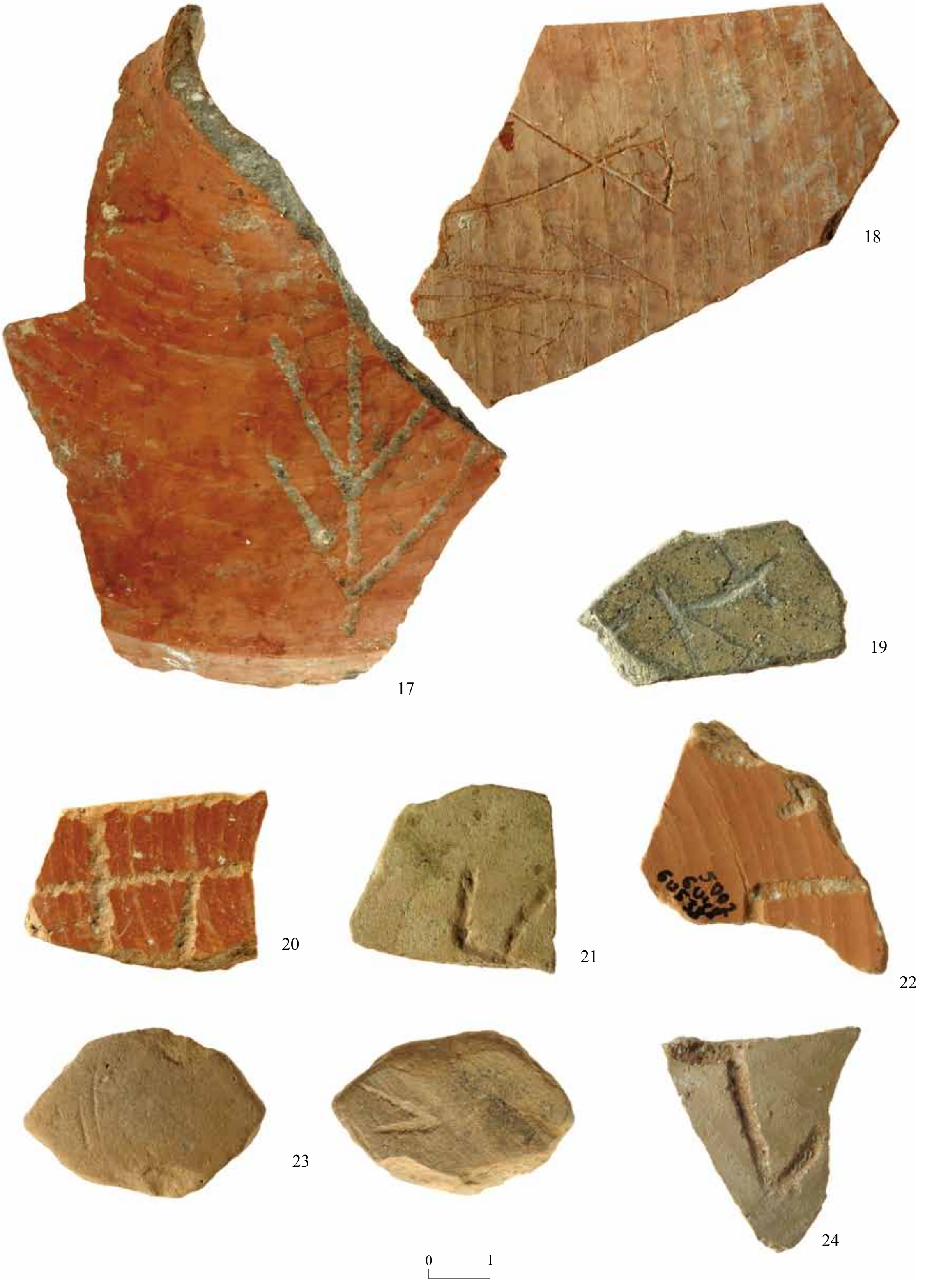

איור 8. סימנים חרותים שונים.

25

26

0 1

איור 8. (המשך)

סיכום

מכלול הכתובות והסימנים המובאים כאן משתלב היטב, על כל מאפייניו, באופק האפיגרפי של יהודה במאות הח׳–הו׳ לפסה״נ, הן מבחינה פליאוגרפית הן מבחינת השימוש במערכת מורכבת של סימנים משלימים למערכת האותיות. יתרה מזאת, המכלול נושא קווי דמיון ברורים ואף הגיוניים למכלולים בני אותו פרק זמן שנתגלו באתרים אחרים בירושלים, כמו למשל בעופל ובעיר דוד, וכן ביישובים יהודאיים אחרים. נראה לפיכך, כי הסימנים הללו הם ביטוי למסורת עשירה של ציון ערכים מגוונים, כגון תכולה, נפח ואיכות, באמצעות סימנים מוסכמים ומוכרים לכול. מערכת סימנים זו, הרחוקה מלהיות נהירה לנו לעת עתה, משתקפת באתרנו במנה גדושה של דוגמות.

הערות

1 את החפירות, מטעם רשות העתיקות, ניהלו שלומית וקסלר־בדולח ואלכסנדר און (הרשאה מס׳ A-5432). אני אסיר תודה לשלומית וקסלר־בדולח על שאפשרה לי לפרסם את הכתובות והחרותות. תודתי נתונה גם למנהלת השטח, שועה קיסילביץ, על עזרתה האדיבה והסבלנית מאוד ועל עצותיה המקצועיות. טבלה 1 במאמר זה היא מעשה ידיה.

2 כמאה תווי קדרים וסימנים אחרים שנחרתו על כלי חרס יפורסמו בעתיד בדוח הסופי על ממצא כלי החרס מתקופת הברזל (Kisilevitz and Greenhut, in prep.).

3 על פי מהדורת Biblia Hebraica (Kittel 1952).

4 פריניו הציע לקרוא בכתובת ״נֹקֵם גָּדֹל״ כביטוי לאלוהים, ולראות בה עדות לפעילות פולחנית כלשהי, אם כי הוא עצמו טוען כי הצעה זו הרפתקנית ונועזת.

5 דובס־אלסופ ואחרים קוראים ״נֹקמֹ[הו]״ (Dobbs-Allsopp et al. 2005:387, ור׳ שם ספרות מסכמת וסקירה של הצעות קודמות).

6 ייתכן שאותו סימן נחרת על שפה של כלי נוסף מעיר דוד (ר׳ Shoham 2000:131, No. 13).

7 בכתובת מס׳ 103 מערד, החרותה אף היא על קערה שנתגלתה ליד המזבח, נראה סימן דומה לזה הנדון כאן אחרי האות קו״ף, אלא שהקו האנכי של הסימן אינו חוצה את חצי העיגול (אהרוני תשמ״ו:118–120).

8 הסימנים דמויי הת״ו הסטנדרטיים, וכן עשרה סימנים של קו אנכי יחיד, יפורסמו בדוח הסופי על ממצא כלי החרס מתקופת הברזל (Kisilevitz and Greenhut, in prep.).

הפניות

אהרוני י׳ תשמ״ו. **כתובות ערד**. ירושלים.

ויינשטוב ד׳ תש״ס. הכתובות העבריות מתקופת הבית הראשון. בתוך ש׳ אחיטוב וע׳ מזר, עורכים. **ספר ירושלים: תקופת המקרא**. ירושלים. עמ׳ 271—305.

וקסלר־בדולח ש׳, גרינהוט צ׳, און א׳, קיסילביץ׳ ש׳ ואוּנונה ב׳ תשס״ט. מבנה מרשים משלהי ימי הבית הראשון ברחבת הכותל. בתוך ד׳ עמית וג׳ שטיבל, עורכים. **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה: קובץ מאמרים ב**. ירושלים. עמ׳ 35—43.

וקסלר־בדולח ש׳, און א׳, אוּנונה ב׳ וקיסילביץ ש׳ 2009. ירושלים, חפירות רחבת הכותל 2005—2009. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (23.9.2009) http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1219&mag_id=115 (תאריך גישה 30.1.12).

וקסלר־בדולח ש׳ ואון א׳ תשע״א. שרידי הקרדו המזרחי הרומי ברחבת הכותל המערבי. **קדמוניות** 140: 123—132.

נוה י׳ תשמ״ו. כתובות ארמיות. בתוך י׳ אהרוני. **כתובות ערד**. ירושלים. עמ׳ 175—214.

Aharoni Y. 1964. *Excavations at Ramat Raḥel: Seasons 1961 and 1962*. Rome.

Aharoni Y. 1973. *Beer-Sheba* I: *Excavations at Tel Beer-Sheba, 1969–1971 Seasons*. Tel Aviv.

Albright W.F. 1932. *The Excavation of Tell Beit Mirsim* I: *The Pottery of the First Three Campaigns* (AASOR 12). New Haven.

Bauer T. 1926. *Die Ostkanaanäer: eine philologisch-historische Untersuchung über die Wanderschicht der sogenannten "Amoriter" in Babylonien*. Leipzig.

Brandl B. Forthcoming. An Israelite Basketry Box Sealing from the Western Wall Plaza Excavations, Jerusalem. *'Atiqot.*

Dobbs-Allsopp F.W., Roberts J.J.M., Seow C.L. and Whitaker R.E. 2005. *Hebrew Inscriptions: Texts from the Biblical Period of the Monarchy with Concordance*. New Haven–London.

Dossin G. 1939. Nqmd et Niqme-Ḫad. *Syria* 20:169–176.

Dothan M. and Ben-Shlomo D. 2005. *Ashdod* VI: *The Excavations of Areas H and K (1968–1969)* (IAA Reports 24). Jerusalem.

Eshel I. 1995. Two Pottery Groups from Kenyon's Excavations on the Eastern Slope of Ancient Jerusalem. In I. Eshel and K. Prag eds. *Excavations by K.M. Kenyon in Jerusalem, 1961–1967* IV. Oxford. Pp. 1–157.

Gal Z. and Alexandre Y. 2000. *Ḥorbat Rosh Zayit: An Iron Age Storage Fort and Village* (IAA Reports 8). Jerusalem.

Gröndahl F. 1967. *Die Personennamen der Texte aus Ugarit*. Rome.

Huffmon H.B. 1965. *Amorite Personal Names in the Mari Texts: A Structural and Lexical Study*. Baltimore.

Jean C.-F. ed. and transl. 1950. *Lettres diverses* (Archives royales de Mari II; A. Parrot and G. Dossin eds.). Paris.

Joüon P. and Muraoka T. 2006. *A Grammar of Biblical Hebrew* (Subsidia Biblica 27). Rome.

Kautzsch E. ed. 1910. *Gesenius' Hebrew Grammar* (2nd ed.). Oxford.

Keel O. This volume. A Scarab from the Western Wall Plaza Excavations, Jerusalem.

Kisilevitz S. and Greenhut Z. In preparation. Pottery of the Iron Age. In S. Weksler-Bdolah. *Jerusalem—The Western Wall Plaza Excavations: The Iron Age.* IAA Reports.

Kittel R. ed. 1952. *Biblia Hebraica* (8th ed.). Stuttgart.

Lemaire A. 1976. Une nouvelle inscription paléo-hébraïque sur carafe. *RB* 83:55–58.

Lidzbarski M. 1909–1915. *Ephemeris für Semitische Epigraphik* III. Giessen.

Lipiński E. 1998. נָקַם nāqam. In J. Botterweck, H. Ringgren and H.-J. Fabry eds. *Theological Dictionary of the Old Testament* X (D.W. Stott transl.). Grand Rapids–Cambridge. Pp. 1–9.

Ornan T. This volume. Member in the Entourage of Yahweh; A Uraeus Seal from the Western Wall Plaza Excavations, Jerusalem.

Ornan T., Weksler-Bdolah S., Greenhut Z., Sass B. and Goren Y. 2008. Four Hebrew Seals, One Depicting an Assyrian-Like Archer, from the Western Wall Plaza Excavations, Jerusalem. *'Atiqot* 60:115–129.

Ornan T., Weksler-Bdolah S., Kisilevitz S. and Sass B. This volume. "The Lord Will Roar from Zion" (Amos 1:2): The Lion as Divine Attribute on a Jerusalem Seal and Other Hebrew Glyptic Finds from the Western Wall Plaza Excavations.

Prignaud J. 1970. Notes d'épigraphie hébraïque. *RB* 77:50–67.

Sauer G. 1997. נקם *nqm*. In E. Jenni and C. Westermann. *Theological Lexicon of the Old Testament* 2 (M.E. Biddle transl.). Peabody. Pp. 767–769.

Shoham Y. 2000. Incised Handles. In D.T. Ariel ed. *Excavations at the City of David 1978–1985 Directed by Yigal Shiloh* VI: *Inscriptions* (Qedem 41). Jerusalem. Pp. 109–136.

WSS: N. Avigad and B. Sass. *Corpus of West Semitic Stamp Seals*. Jerusalem 1997.

Inscriptions and Incised Potsherds from the Western Wall Plaza Excavations, Jerusalem

Daniel Vainstub
(Pp. 1–12)

Excavations conducted approximately 100 m west of the Western Wall in 2005–2009 by Shlomit Weksler-Bdolah and Alexander Onn revealed an impressive building, probably a four-room house, that was constructed in the seventh century BCE (Plan 1; see Keel, this volume; Ornan, this volume; Ornan et al., this volume). The article first discusses inscriptions incised on three pottery fragments (Items 1–3; Table 1:1–3; Figs. 1–3) that were found in the fills beneath the floors of the building. It then singles out incised marks on 23 additional potsherds (Items 4–26; Table 1: 4–26; Figs. 4–8) from among many that were found in the fills beneath the floors and in the debris that was deposited in and around the building after its destruction in the first quarter of the sixth century BCE (586 BCE?). The debris, originating higher up on the western slope, yielded an assemblage containing only late Iron Age finds (eighth–sixth centuries BCE). The inscriptions and the markings were incised with a stylus.

Inscriptions

1. *nqm* • *ḋ*[(Fig. 1)
נקם • דׄ]

The form of the letters is generally consistent with the style common in Judah during the seventh century BCE, and indicates the inscriber's skillful hand. After the word *nqm*, a very short line was incised, separating it from the following word, which begins with the letter *dalet*. Only the lower extremity of the letter following the *dalet* has been preserved, slanting down to the right; this line may belong to a *gimel*, a *dalet* or a *tav*. The inscription appears to refer to the name of the owner of the vessel. The West-Semitic root *nqm*, which appears in many languages and is incorporated into personal names, is apparently the hypochoristic of a personal name whose theophoric element has been dropped.

2.]*ẏhw* [(Fig. 2)
] יׄהו[

Based on the style of the letters, the inscription can be dated to the eighth century BCE or the first half of the seventh century BCE. It contains the typical Judean theophoric element *yhw*, appearing here as the suffix of a personal name.

3.]*ṙy* (Fig. 3).
רׄי[

The partially-erased letter is probably a *resh*, perhaps part of the last syllable of the name of the vessel's owner.

Incised Marks

The marks were incised on pots, most of them post-firing. The marks were classified into five categories: four resemble similar groups of marks found at other sites, and the fifth consists of assorted marks, many of them unique.

Marks Resembling the Letter Ṭet (⊗; Fig. 4). The marks in this group are known from inscriptions found at the City of David, at Tell Beit Mirsim and in the Hebron region. Next to traces of the *ṭet*-shaped marking in Item 5 are traces of a drawing far larger than the mark itself: two circles, the smaller of which covers part of the larger circle, with thin lines linking the two circumferences.

Marks Resembling the Archaic Letter Kaph (Ƴ; Fig. 5). This mark is known from other inscriptions found in Jerusalem, 'Arad and

Ḥorbat Rosh Zayit. Figure 5:8 shows an item which has traces of another mark.

Marks Resembling the Archaic Letter Samekh (𐤎; Fig. 6). The mark, which is similar to the letter *samekh* as adopted from the Canaanite script, has parallels on potsherds from the City of David.

Marks Resembling the Letter Tav (X; Fig. 7). This cross-shaped mark, of which four unusual examples are presented here, was identified on over 60 items, comprising the majority of incised marks found in the excavation. Such marks are very common on pottery vessels, especially on handles, dating from the Iron Age. Parallels are known from many sites, including those in Jerusalem.

Assorted Marks (Fig. 8). Marks similar to those shown in Fig. 8:17 have been found on vessels from Jerusalem and from Tel Sheva‘. The mark on Fig. 8:24 is also incised on pot handles from the City of David. No parallels have been found for the remaining marks in this group.

Conclusion

The paleographic traits of the assemblage of inscriptions and marks presented here are consistent with the epigraphic horizon of Judah during the eighth through sixth centuries BCE. The assemblage exhibits clear similarities to chronologically corresponding assemblages found elsewhere in Jerusalem and at other Judean settlements. This consistency is apparent not only in the current letters of the alphabet but also in the well-developed system of markings that supplemented them. It would seem that these markings attest to the existence of a widely accepted and readily recognized system of symbols that served to indicate content, units of volume and quality on pottery vessels.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Plan 1. The building.
Fig. 1. Inscription on handle.
Fig. 2. Inscription on body sherd.
Fig. 3. Inscription on handle.
Fig. 4. Marks resembling the letter *ṭet*.
Fig. 5. Marks resembling the archaic letter *kaph*.
Fig. 6. Marks resembling the archaic letter *samekh*.
Fig. 7. Marks resembling the letter *tav*.
Fig. 8. Assorted marks.